

“महात्मा गांधी यांचे महिला सबलीकरण विषयक विचार”**स. प्रा. अविनाश रा. काळे, एस. एम. जोशी कॉलेज, हडपसर, पुणे - २८****प्रस्तावना :**

आधुनिक भारताच्या जडणघडणीतील महत्वाचा एक टप्पा म्हणून महिलांनी ‘चूल आणि मुल’ या बंधनातून बाहेर पडून आपल्या क्षमतांचा विकास करणे हा होता. या क्षमतांमध्ये त्याग, सहनशीलता, वैज्ञानिक दृष्टीकोन मातृत्व या गुणांचा समावेश करता येतो. भारतीय महिलांच्या या क्षमता खऱ्या अर्थाने प्रकाशझोतात आणण्याचे कार्य महात्मा गांधींच्या अहिंसा तत्वज्ञान व भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात महिलांचे कार्य यांनी केले. यामधून महात्मा गांधींच्या महिला सबलीकरणातील योगदान याविषयी अभ्यास करणे महत्वाचे ठरते.

गांधीजींचा विश्वास होता की भारताचा उद्धार स्त्रीच्या त्याग आणि ज्ञानावर अवलंबून आहे. गांधीजींच्या मते, महिलांसाठीच्या कल्पना आणि आदर्शांना कृतीत रूपांतरित केले नाही तर त्यांना काही किंमत नाही. गांधीजींनी स्त्री आणि पुरुष समान, एकमेकांना पूरक म्हणून पाहिले. म.गांधींनी स्वतःला दूरदर्शी म्हणून नव्हे तर व्यावहारिक आदर्शवादी म्हणून पाहिले. तेव्हा, स्त्री-पुरुषांनी निःस्वार्थपणे आणि निष्ठेने गांधीजींच्या श्रद्धेने समानतेने कार्य केले, तर त्यांना खरोखरच रामराज्य, परिपूर्ण राज्याची जाणीव होईल. पारंपारिकपणे, स्त्रीला आबाला (शक्ती नसलेली) म्हटले जाते. संस्कृत आणि इतर अनेक भारतीय भाषांमध्ये बाला म्हणजे ताकद. अबला म्हणजे ताकद नसलेला.

उद्दिष्टे :

१. म. गांधींच्या महिला विषयक विचारांचा अभ्यास करणे .
२. म. गांधींच्या महिला सबलीकरण, सक्षमीकरण विषयक विचारांचा अभ्यास करणे.

गृहीतके:

१. म. गांधींच्या विचारांतून महिलांच्या सामाजिक जीवनामध्ये बदल झाला आहे.
२. म. गांधींनी भारतामध्ये स्त्री सबलीकरणासाठी सामाजिक कार्य केले आहे.

संशोधनपद्धती

सदरसंशोधनासाठी निदानात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे ज्यामध्ये प्राथमिक व दुय्यम साधन सामग्रीचा वापर केला आहे. (विविध संदर्भग्रंथ, नियतकालिके, पाक्षिके, शोधनिबंध इत्यादी.)

मुख्य विषय: म. गांधी यांच्यावर महिला व्यक्तीत्वाचा प्रभाव

महात्मा गांधीजी यांच्यावर त्यांची आई पुतलीबाई यांचा प्रभाव होता, ज्यांनी त्यांना वैयक्तिक नैतिकता आणि करुणेची तीव्र भावना दिली, गांधीजी म्हणत, "माझ्या आईने माझ्या स्मृतीवर संतत्वाचा ठसा उमटवला आहे. त्या अत्यंत धार्मिक होत्या, माझा आत्मिक मनाचा कल तिच्याकडून आलेला दिसतो. गांधीजींची महिलांवरील भक्ती त्यांच्या आई आणि कस्तुरबा यांच्या भक्तीने सुरू झाली. मातृत्व हे भारताच्या मुक्तीसाठी आणि स्वतः च्या जीवनाचे अधिकाधिक प्रतीक बनले, एक आई, ज्याने मुलाला जन्म दिला, तो मोठा होईपर्यंत आणि स्वतंत्र होईपर्यंत त्याच्या काळजीमध्ये स्वतः ला झोकून दिले. आपल्या मातृभूमीबद्दल आपल्याला भावना आणि भक्ती नसेल तर अनेक देश आपल्याला चिरडून टाकण्यासाठी इच्छुक राहतील. आपल्या समाजसुधारणेच्या कार्यादरम्यान त्यांच्या लक्षात आले की, जर त्यांना समाज सुधारायचा असेल आणि त्यात निर्माण झालेल्या विविध वाईट गोष्टींपासून समजाला शुद्ध करायचे असेल त्याला आईचे हृदय जोपासावे लागले.

गांधीजींच्याचैतन्याचे मूलभूत पैलू त्यांच्या आई आणि त्यांच्या पत्नीकडून शिकले, परंतु त्यांच्यावरील स्त्रियांचा प्रभाव त्यांच्या कुटुंबापुरता मर्यादित नव्हता. भारतीय समाजसुधारकांनी एकोणिसाव्या शतकात निर्माण केलेली भद्र महिला (जबाबदार किंवा नवीन स्त्रिया) ही राष्ट्रवादी युगातील भारतीय स्त्रियांसाठी आदर्श ठरली. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात महिलांनी, प्रामुख्याने शहरी केंद्रांमधील उच्च-मध्यम वर्गात ‘अखिल भारतीय महिला परिषद’ आणि ‘भगिनी समाज’ यांसारख्या संस्थांची स्थापना केली.

जरी अनेकजण "स्त्री" चे नवीन आदर्श आणि संघटना गांधींशी जोडतात, जसे एलिस बोलिडिंग सूचित करतात की, "गांधींनी स्त्रियांना सत्याग्रह करण्यास बोलावले त्याआधी, भारतातील सुशिक्षित वर्गाच्या आजी, माता, बायका आणि मुली शिक्षण देणाऱ्या संस्था तयार करत होत्या. आणि इतर स्त्रियांसाठी कृती-प्रशिक्षण, औपनिवेशिक रचनेतून मुक्त झालेल्या भारतीय समाजाची पुनर्बांधणी करण्यासाठीच्या व्यवस्था निर्माण करत होत्या."

गांधीजींचे स्त्री-पुरुष समानतेबद्दल विचार:-

गांधींचा असा विश्वास होता की भारताला सर्व स्तरांवर बदलण्यासाठी महिला खूप काही करू शकतात. महिला आणि पुरुषांसाठी समान हक्क आवश्यक आहेत परंतु अधिक न्याय्य सामाजिक व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी ते पुरेसे नाहीत. जर आपण स्वतःमध्ये विभागलेले असू आणि इतरांसोबत खऱ्या ऐक्याला उपस्थित राहू शकलो नाही तर समान हक्क मिळवून आपल्याला काय फायदा होईल? गांधी लिहितात, "जर तुम्ही महिलांनी फक्त तुमची प्रतिष्ठा आणि विशेषाधिकार ओळखलात आणि मानवजातीसाठी त्याचा पुरेपूर अर्थ लावलात, तर तुम्ही त्यापेक्षा खूप चांगले काम कराल. पण माणसाला तुम्हाला गुलाम बनवण्यातच आनंद आहे.

गांधीजींचे लिंग-आधारित भेदभाव विषयक विचार:-

गांधींचा लिंगभेदाला पूर्णपणे विरोध होता. त्यांना भारतीय समाजाने मुलासाठी दिलेली पसंती आणि मुलीकडे सर्वसाधारणपणे केलेले दुर्लक्ष आवडत नव्हते. मुलीला सन्मान मिळत नाही आणि मुलाच्या बरोबरीचा दर्जा तिला मिळत नाही. गांधींच्या मते "मुलाच्या जन्मावर आनंद आणि मुलीच्या जन्मावर शोक करण्याचे कोणतेही कारण मला दिसत नाही. दोन्ही देवाच्या देणग्या आहेत. त्यांना समान अधिकार आहेत. जगण्यासाठी आणि जग चालू ठेवण्यासाठी तितकेच आवश्यक आहे. मुलगीचा वाटा मुलाच्या बरोबरीचा असला पाहिजे. पतीची कमाई ही पती-पत्नीची संयुक्त मालमत्ता आहे कारण तो तिच्या सहाय्याने पैसे कमावतो."

गांधीजींच्या मते, पतीने पत्नीवर अन्याय केला तर तिला वेगळे राहण्याचा अधिकार आहे. दोघांनाही मुलांवर समान अधिकार आहेत. प्रत्येकजण मोठे झाल्यानंतर जर तो किंवा ती त्यांच्यासाठी अयोग्य असेल तर हे अधिकार गमावून बसेल. थोडक्यात, स्त्री आणि पुरुष यांच्यात कोणताही भेद नाही. त्यांनी कुटुंबातील स्त्री आणि पुरुष दोघांनाही घरकाम वाटून घेण्याचा उपदेश केला. त्यांनी स्त्रियांना बौद्धिक कार्य करण्यास आणि पुरुषांना स्वयंपाक, साफसफाई आणि काळजी, पारंपारिकपणे 'स्त्रियांची कामे' करण्यास मदत करण्यासाठी प्रोत्साहित केले.

हुंड्याची जाचक प्रथाही गांधींमुळे प्रकाशझोतात आली. हुंडा मागणाऱ्या पुरुषांशी लग्न करून अपमानित आणि अपमानित होण्यापेक्षा मुलींनी आयुष्यभर अविवाहित राहणे पसंत करावे. त्यांना हुंडा विवाह "हृदयविरहित" वाटला. गांधींनी पती-पत्नीमधील परस्पर संमती, परस्पर प्रेम आणि परस्पर आदराची इच्छा व्यक्त केली. त्यांच्या मते, लग्न म्हणजे पालकांनी पैशासाठी केलेली व्यवस्था करणे बंद केले पाहिजे. व्यवस्थेचा जातीशी घनिष्ठ संबंध आहे. जोपर्यंत निवड विशिष्ट जातीतील काही शेकडो तरुण किंवा युवतींपुरती मर्यादित असेल, तोपर्यंत व्यवस्था टिकून राहील. दुष्कृत्यांचे उच्चाटन करायचे असेल तर मुली किंवा मुले किंवा त्यांच्या पालकांना जातीचे बंधन तोडावे लागेल.

शोषणाप्रमाणेच अन्यायाचाही राजकीय क्षेत्रातच नव्हे, तर कुठेही विरोध करावा लागतो. परदेशी वर्चस्वाच्या विरोधात लढा देण्यासाठी, हजारोंच्या संख्येने महिलांनी गांधींच्या सविनय कायदेभंगाच्या आवाहनासाठी रॅली काढली. त्या एकांतातून बाहेर आल्या महिलांनी त्यांच्या पारंपारिक भूमिका बाजूला ठेवल्या. त्यांनी पुरुषांसह सार्वजनिक क्षेत्रात प्रवेश केला आणि सत्याग्रह केला. जंगलातील निरक्षर आदिवासी महिलाही स्वातंत्र्य चळवळीत सामील झाल्या. हेच सत्य-शक्ती गांधींनी खाजगी बाबींमध्येही सांगितले. जीवनाच्या प्रत्येक विभागात सर्वांगीण न्याय ही अहिंसेची पहिली अट आहे. हरिजन, ३ ऑक्टोबर, १९३६ मध्ये त्यांनी लिहीले की, "माझ्याकडे जे आहे ते कोणीही पुरुष किंवा स्त्री साध्य करू शकेल याबद्दल मला शंका नाही."

गांधीजींच्या मते, "स्त्रीला कमकुवत म्हणणे हा एक मानहानी आहे; हा पुरुषाचा स्त्रीवर अन्याय आहे. जर सामर्थ्य म्हणजे नैतिक शक्ती असेल तर स्त्री ही पुरुषापेक्षा अतुलनीय श्रेष्ठ आहे. ती अधिक आत्मत्यागी नाही का,

तिच्याकडे सहनशक्तीची महान शक्ती नाही का? तिची हिम्मत जास्त नाही का? तिच्याशिवाय पुरुष असूच शकत नाही. जर अहिंसा हा आपल्या अस्तित्वाचा कायदा असेल तर भविष्य स्त्रियांचे आहे.

महिलांच्या सामाजिक योगदानावर गांधीजींचे मत:-

स्त्री आणि पुरुष एक आहेत; त्यांच्या समस्या एका मूलतत्त्वात असणे आवश्यक आहे. दोघांमधील आत्मा एकच आहे. प्रत्येक इतर पूरक आहे. एक दुसऱ्याच्या सक्रिय मदतीशिवाय जगू शकत नाही. जरी दोन्ही मूलतः एक आहेत तरी हे देखील तितकेच खरे आहे की निर्मितीमध्ये दोन्हीमध्ये महत्त्वपूर्ण फरक आहे. त्यामुळे दोघांचे व्यवसायही वेगळे असले पाहिजेत. मातृत्वाचे कर्तव्य, जे बहुसंख्य स्त्रिया नेहमीच पार पाडतील, त्यासाठी असे गुण आवश्यक आहेत जे पुरुषाकडे असण्याची गरज नाही. वंशातील अर्भकांना वाढवण्याची कला हा तिचा विशेष आणि एकमेव विशेषाधिकार आहे. तिच्या काळजीशिवाय ही वंश नामशेष होतील, कार्यक्षेत्रांची विभागणी ओळखली जात आहे, सामान्य गुण आणि संस्कृती स्त्री आणि पुरुष या दोन्हींसाठी व्यावहारिकदृष्ट्या समान आहेत.

गांधींच्या मते, स्त्री ही अहिंसेचा अवतार आहे. अहिंसा म्हणजे असीम प्रेम, ज्याचा अर्थ पुन्हा दुःख सहन करण्याची असीम क्षमता आहे. पुरुषाची आई, स्त्री व्यतिरिक्त कोण आपली क्षमता सर्वात मोठ्या प्रमाणात दाखवते? महिला ती क्षमता दाखवते. जेव्हा ती अर्भकाला घेऊन जाते आणि नऊ महिन्यांत त्याला खायला घालते आणि त्यात सहभागी झालेल्या दुःखात आनंद मिळवते. प्रसूतीच्या वेदनांमुळे होणारे दुःख काय सहन करू शकते. पण सृष्टीच्या आनंदात ती त्यांना विसरते. तिला ते प्रेम संपूर्ण मानवतेवर हस्तांतरित करू द्या, तिला विसरू द्या की ती कधीही पुरुषाच्या वासनेची वस्तू होती किंवा असू शकते. आणि ती माणसाच्या बाजूने त्याची आई, निर्माता आणि मूक नेता म्हणून तिचे अभिमानास्पद स्थान व्यापेल. अमृतासाठी तहानलेल्या जगाला शांततेच्या कलेचा व्यापार करण्यासाठी तिला हे दिले जाते. ती सत्याग्रहातील नेतृत्व बनू शकते ज्यासाठी दुःख आणि विश्वासातून निर्माण झालेल्या कणखर हृदयाची आवश्यकता असते.

"स्त्रियांना, ज्यांना त्यांच्यामध्ये अशा अनेक भूमिका मोजता येतील, त्यांनी कधीही त्यांच्या लैंगिकतेचा तिरस्कार करू नये किंवा त्या पुरुष जन्माला आल्या नाहीत असे दुःख करू नये." गांधीजींनी जाहीर केले की, आम्ही भारत मातेचे, पृथ्वी मातेचे ऋण परत करू शकत नाही किंवा माता म्हणून ज्यांनी आम्हाला सर्व काही दिले आहे. आपण त्यांच्याशी एकनिष्ठ राहिले पाहिजे आणि शोषण करणे थांबवले पाहिजे. आपण महिलांची स्थिती "पुन्हा शोधून काढली पाहिजे" आणि त्यांना घरगुती आणि इतर कामांमध्ये आवश्यक असलेला पूर्ण आदर आणि पाठिंबा दिला पाहिजे.

केतू कात्रक यांच्या मते, "इतर भारतीय समाजसुधारकांप्रमाणे, गांधींनी ब्रिटीश उदारमतवादी आणि साम्राज्यवादी धोरणांना बळकटी दिली कारण त्यांनी पितृसत्ताक कौटुंबिक रचनेत स्त्रियांच्या गौण स्थानाला आव्हान दिले नाही. दुसरीकडे मधु किश्वर असे ठामपणे सांगतात की "गांधींनी स्त्रियांना सुधारणेची वस्तू म्हणून पाहिले नाही, तर त्या आत्म-जागरूक विषयाच्या रूपात पाहिले.

गांधींना लिंगवाद, अभिजातवाद आणि वर्णद्वेष या प्रकारांवर मात करण्यासाठी अनेक वर्षे लागली, जी त्यांनी तरुणपणी आत्मसात केली. ही प्रक्रिया त्यांच्यासाठी आणि कस्तुरबांसाठी वेदनादायक होती. पण सामाजिक स्त्रीवादाच्या दृष्टीकोनातून त्यांनी प्रचंड प्रगती केली. नवीन स्त्रियांना (स्त्रीवादी चळवळीत गुंतलेल्या स्त्रिया) गांधी आवडतात कारण ते त्यांची भाषा बोलत होते, त्यांनी पुरुषांनी जे करावे असे त्यांनी केले आणि इतर पुरुषांना त्यांचे अनुसरण करण्यास प्रोत्साहित केले. भारतीय समाजातील पुरुष आणि स्त्री संस्कृती यांच्यातील तीव्र तफावत पाहता पुरुष अधिक कठोर, नियंत्रित संस्कृती आणि स्त्री अधिक नातेसंबंधित, समतावादी, तरल, मुक्त शांतताप्रिय संस्कृती आहे, गांधींनी नंतरची निवड केली हे आश्चर्यकारक नाही. विस्तारित कुटुंबाने, तिच्या पितृसत्ताक पद्धतीच्या वर्चस्वासह, अनेक स्त्रियांना ब्रिटीश किंवा भारतीय सार्वजनिक क्षेत्रांपेक्षा अभिव्यक्तीची विस्तृत वाव दिली.

गांधींनी राष्ट्रीय चळवळीतील महिलांच्या सहभागाच्या तीन वेगवेगळ्या पातळ्यांचा पुरस्कार केला होता. प्रथम, ज्या स्त्रियांना मुलांची आणि वृद्धांची काळजी घेण्यासारख्या कौटुंबिक जबाबदाऱ्या होत्या त्यांनी फक्त त्यांची प्राथमिक कर्तव्ये पार पाडायची होती जी राष्ट्रीय चळवळीच्या फायद्यासाठी सोडली जाऊ नयेत. दुसरे, एका

गटात अशा स्त्रियांचा समावेश होता ज्यांच्याकडून त्याला घर सांभाळणे आणि मुलांची काळजी घेण्याच्या आनंदाची अपेक्षा होती.

गांधी सिद्धांत आणि प्रथा यांच्याबद्दलच्या संशोधनातून दिसून आले आहे की. पाश्चात्य स्त्रीवादामध्ये समता-स्त्रीवाद इतका मध्यवर्ती आहे की सामाजिक स्त्रीवादाकडे दुर्लक्ष केले जाते, दुर्लक्षित केले जाते किंवा वास्तविक (इक्विटी) स्त्रीवादाचे पूर्वीचे आणि कमी मूलगामी अग्रदूत म्हणून पाहिले जाते. राष्ट्रवादी युगातील भारतीय महिलांच्या समतावादी स्त्रीवादी विश्लेषणावर आधारित विश्लेषणातून असे स्पष्ट होते की, “गांधींनी स्त्रीवादाचा राष्ट्रवादाशी संबंध जोडून, त्यांनी आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी महिलांच्या कार्यावर मूलगामी स्त्रीवादी समीक्षकाच्या विकासात अडथळा आणला.”

निष्कर्ष:

गांधीजींच्या मतानुसार आपली भौतिक, आर्थिक, बौद्धिक संसाधने गरीब महिलांसोबत वाटून घेतल्याशिवाय महिलांचे सक्षमीकरण शक्य नाही, सामायिकरणासाठी त्याग आवश्यक आहे. अशिक्षित महिलांना घराच्या चार भिंतीतून बाहेर काढण्यासाठी गांधींनी जेवढे काम केले तेवढे काम कोणी केले नाही. पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून काम करणाऱ्या काही प्रतिभावान स्त्रिया त्यांनी पाहिल्या, ज्याला त्यांनी स्पर्श केला तो चैतन्यशील आणि चळवळीचा सक्रिय सैनिक बनला. आपल्यापैकी अनेकांना आपली जीवनशैली बदलावी लागेल. महिलांना त्यांच्या जीवनाच्या प्रत्येक टप्प्यावर हे जाणवण्यासाठी आणि जाणवण्यासाठी जागरूक आणि जागरूक असले पाहिजे की त्या त्यांच्या राष्ट्राच्या आणि शांततेच्या जगाच्या निर्मात्या आहेत.

सत्तेचा पाठलाग हे केवळ महिला सक्षमीकरणाचे उद्दिष्ट नसावे, ती "संपूर्ण मुक्ती" असावी. महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी गांधींनी केलेले प्रयत्न कोणीही करू शकत नाही. त्यांनी राज्याच्या सत्तेशिवाय, आधुनिक माहिती तंत्रज्ञानाशिवाय लाखो लोकांना केवळ साक्षर नव्हे तर निरक्षर स्त्रियांना आकर्षित केले होते आणि त्या बदल्यात केवळ घाम, कष्ट आणि कष्ट दिले होते, ही एक अपवादात्मक कामगिरी आहे! स्त्री शिक्षणाचा त्यांचा आग्रह हे योग्य दिशेने टाकलेले पहिले पाऊल आहे. महिलांना सक्षम बनवण्याचे आमचे ध्येय साध्य करण्यासाठी आम्हाला अजून अनेक मैलांचा पल्ला गाठायचा आहे.

संदर्भ:

1. Jhansi LakshmiBotcha,(2008) *Women empowerment with special reference to MK Gandhi a philosophical study*.Ph.D. Thesis, Department of Philosophy, Andhra University.
2. MadhuKishwar (1986) *Gandhiji and Women* (Delhi: ManushiPrakashan).
3. Renuka Ray (1982) *My Reminiscences: social development during the Gandhian Era and after* (New Delhi: Allied).
4. Kamala Chattopadhyay (1986) *Inner Recesses Outer Spaces: memoirs*, pp. 18, 23. (New Delhi: Navrang).
5. ParthaChatterjee (2001) The Nationalist Resolution of the Women's Question, in Gregory Castle (Ed.) *Postcolonial Discourses: an anthology*, pp. 151–166 (Oxford: Blackwell).
6. SudeshVaid (Eds) *Recasting Women: essays in colonial history*, pp. 88–126 & 27–87 (New Brunswick, NJ: Rutgers University Press);